

EN ADVARSEL
TIL KØBENHAVNS BOGTRYKKERE

AF

INGRID BENTZEN

Ved censur og ofte nærgående kontrol af bogtrykkerne søgte statsmagten under enevælden at regulere åndslivet og den offentlige debat i overensstemmelse med sin politik. Et fund af et aktstykke i Ny kgl. Saml. 737c fol. giver indblik i, hvordan man udøvede kontrollen med hensyn til den religiøse litteratur under Christian VI.

For „at befordre GUDS sande Kundskab og Frygt hos Vore kiære og troe Undersaatter“, oprettede Christian VI ved et patent 1.10.1737 Generalkirkeinspektionskollegiet. Kongen og hans dronning, Sophie Magdalene, var begge alvorlige pietister, og der kunne derfor ikke ved hans tronbestigelse i 1730 være tvivl om, at pietismen nu ville komme til magten i den danske kirke. Allerede under Frederik IV havde pietismen bredt sig til Danmark og medført en stærk religiøs gæring og uro, og i de første år af Christian VI's regeringstid fortsatte uroen og striden mellem ortodoksiens repræsentanter på den ene side og pietismens i dens forskellige afskygninger på den anden side. Efter at det en kort overgang havde set ud til, at Zinzendorf og den herrnhutiske bevægelse, en særlig form for pietisme, skulle blive toneangivende, sejrede pietismen i den udformning, den havde fået i Halle, blandt andet under indflydelse af grev Stolberg-Wernigerode, en fætter til kongen. Den hallensiske pietisme, der holdt strengt fast ved det lutherske og navnlig ved statskirken, ville vække det kristne liv inden for den bestående kirke, og således styrke den mod den kirkeangribende separatisme. Kongen og hans rådgivere var overbeviste om, at den pietistiske vækkelse formåede at give nyt liv til kirken; men de ville ikke tillade noget brud med den lutherske lære eller den fast organiserede statskirke. De så derfor med mistro på det kirkelige røre, som

ofte nærmede sig den rene separatisme. De nye tanker og det nye liv skulle sætte frugt indenfor de gamle rammer.

Oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet¹⁾ var et udslag af det enevældige kirkestyres bestræbelse på at ensrette og holde alle separatistiske tendenser nede. Det var i formen et regeringskollegium på linie med de øvrige regeringskollegier, som udgjorde grundstammen i enevældens centralstyrelse, og det havde ret til direkte indstilling til kongen udenom kabinettet. Det havde følgende 6 medlemmer – alle pietister med en fast statskirkelig holdning – præsident i Danske Kancelli J. L. v. Holstein, kongens tidligere lærer konferensråd J. W. Schrøder, Sjællands biskop Peder Hersleb, historikeren og juristen Andreas Hojer, kongens tyske hofpræst J. B. Bluhme og Holmens provst Matthias Hviid. Kollegiet havde et omfattende virkefelt. Det skulle våge over lære og liv, hindre unødige stridigheder om religiøse emner, øve censur over teologiske og opbyggelige bøger, føre tilsyn med, at gudstjenesten fandt sted på rette måde, og sørge for, at menighederne ikke led mangel på retskafne lærere og opbyggelige bøger samt indskærpe præster og biskopper deres pligter.²⁾

Eftertiden har fældet en meget hård og ugunstig dom over Generalkirkeinspektionskollegiet og dets virksomhed. Det har været beskyldt for „Cabale og Herskesyge“, for at „fremme Angiveri og Hykleri“, og for at være „partisk i sine Afgørelser“. Det har været hævdet, at det „for magtlystne Mænd kunne være en Nydelse at have Lejlighed til at blande sig i alt det, som var lagt under Kollegiet“, og at den omstændighed, at dets virkeområde ikke var afgrænset i forhold til de øvrige regeringskollegier og til bisperne, måtte fremkalde „Konflikter og Forbitrelse“³⁾ At eftertidens dom har været så hård, skyldes i alt væsentligt en skrivelse, som kaldes „Biskop Herslebs Indberetning om Kirke-Inspection-Kollegium“, publiceret af Jens Møller i Theologisk Bibliothek V, 1813. Da dokumentet, der er udateret og anonymt, indeholder en række meget ubeherskede og voldsomme angreb på Generalkirkeinspektionskollegiet og de fleste af dets medlemmer, har der været rejst tvivl om Herslebs forfatterskab.⁴⁾ At de angreb og beskyldninger, det indeholder, er uden rod i virkeligheden, er blevet påvist af E. Reitzel-Nielsen, der understreger, at kollegiet har været præget af en klog, smidig og upartisk administration, og at det ikke har tiltaget sig nogen myndighed udover den, som udtrykkeligt var henlagt til det ifølge patentet og instruksens.⁵⁾

Især i de første år af kollegiets virksomhed væltede en strøm af sager ind, hvorom der skulle afgives betænkninger. Snart kom der klager over præster, snart over kirkeejere. Der klages over, at sabbaten ikke helligholdes, eller over at proprietærer vil gøre degnesønner til soldater, eller

over at den gemene mand ryger tobak på gaden. Alle disse henvendelser vidner i sig selv om, at kollegiet næppe har været så forhadet, og det så sig endog nødsaget til ved et reskript ⁶⁾ at dæmme op for forespørgslerne.

En af Generalkirkeinspektionskollegiets opgaver var ifølge patentet at „have Opsigt med alle Theologiske og Religionen eller Kirkens Indretelse og Tilstand anrørende Skrifters Censur“. Aktstykket i Ny kgl. Saml.⁷⁾ fortæller lidt om opsigtsens praktiske udøvelse i 1738:

Velædle og Velbyrdige

Hoytærede Herr Justitz Raad, Politie Mester

og Borgermester.

Som Bogtrykkerne her i Byen tager sig iblant den Frihed, uden foregaaende Tilladelse, efter ceget Behag at trykke og paa nye at oplegge alle Slags end og Theologiske Bøger, ligesom de holde det deres Interesse mest convenable, og General Kirke Inspectionen derimod af Hans Majestæt allernaadigst er befalet, at have Opsigt med Theologiske Bøgers Publication og Censur; da, paa det Hans Kongl. Majestæt allernaadigste Intention i denne Post disvissere maatte efterleves, saa anmode Vi Hoytærede Herr Justitz Raad hermed tjenstligst, alvorligen at injungere samtlige Bogtrykkere her i Staden, at de i fremtiden ey understaae sig, nogen Theologisk eller til Theologiske Materier sigtende Bog eller Piece (de Academiske Disputatser undtagne, som lovligen ere approberede) enten første gang at trykke, eller paa nye at oplegge, førend de udi General-Kirke Inspectionen under deres Haand har anmeldet Bogens Titel, den derpaa havende Censur og Auctorem, samt hvem det lader trykke. Om hvilken foranstaltning Vi os siden udbede behagelig Communication, og imidlertid med megen Consideration forblive

Velædle og Velbyrdige

Hoytærede Herr Justitz Raad og Politimesters

Tienstberedvilligste Tienere

J. L. Holstein P. Hersleb A. Hojer J. B. Bluhme M. Hviid

General Kirke Inspections Collegien den 27. Sept. 1738

Københavns borgmester og politimester Erik Jensen Torm, som brevet er stilet til, har hurtigt efterkommet Generalkirkeinspektionskollegiets opfordring og allerede 30.9. indkaldt byens bogtrykkere og indprentet dem deres pligt med hensyn til at få censureret de skrifter, de ville trykke. Samme dag har han i et brev ⁸⁾ meddelt kollegiet, at han har haft „samtlige Stadens Bogtrykkere indkaldte udj Politie-Cammeret“, og at de egen-

hændig havde underskrevet en på kollegiets brev tilføjet bemærkning om at holde sig det efterretteligt. Bemærkningen lyder:

Forestaaende høy respective Missive der for os under skrevne Bogtröckere idag udi Politie Cammeret af Velædle og Velbyrdige Herr Justitz Raad og Politie Mester blev lydelig oplæst; og love og forsikre vi hver for sig os dends Indhold a dato i alle maader hørsommeligt at holde efterrettelig.

Kiøbenhavn d: 30te Septbr. 1738.

Herefter følger de syv bogtrykkes påtegning:

J. J. Höpffner	Owe Lynow	Berling	J. C. Groth
N. H. Möller	A. H. Godiche	paa Madame Wielands Vegne	Jens Danielsen

At Generalkirkeinspektionskollegiet har taget sit overopsyn med censuren yderst alvorligt, vidner brevet med al ønskelig tydelighed om. Man har – og næppe med urette – kaldt denne funktion en „Slags Overcensur“,⁹⁾ idet kollegiet ifølge patentet ikke alene skulle „tilholde alle dem, som samme Censur, efter Loven, tilkommer, dermed efter Lovens Forskrift viiseligen og retsindigen at omgaae“, men det havde også „Magt, at lade een af Censore ordinario allerede approberet eller forkastet Bog andre retskafne Lærere og Theologis i Vore Kirker, til nærmere Eftersyn og Censur, om den det tienligt eragter, tilstille.“ Kollegiet har således haft mulighed for at få ændret bedømmelsen af en allerede censureret bog, hvis det fandt det ønskeligt. Derimod kan man næppe sige, at kravene til selve censuren er blevet skærpet. Det hedder nemlig udtrykkeligt i patentet, at „slige Censurer efterdags ey videre, end efter Lovens klare Ord, maae gives eller extenderes, og ingen Censor være forbunden, at svare til den af ham approberede Bogs Indhold videre, end at den intet indeholder, som direkte strider mod den Hellige Skrift og Vore Kirkers Symboliske Bøgers klare Ord, heller og, som kunde forstyrre den almindelige Roelighed i Kirken og Riget;“.

Naturligvis må det formodes, at Generalkirkeinspektionskollegiets „opsigt“ med den teologiske censur har været en påmindelse for det teologiske fakultet, hvem denne censur ifølge Danske Lov, påhvilede, og kollegiet har da også i flere tilfælde skrevet til fakultetet herom.¹⁰⁾ Det har tydeligvis ønsket at have hånd i hanke med censuren ikke blot af nye bøger, men som det fremgår af brevet til politimesteren, har også nye ud-

Washington, Dec 27, 1838.

Wm. Brown
Berling, J. C. Pratt.

Wm. Miller
Wm. Smith.

Wm. Mearns
Wm. Mearns & Prigun
James Davis

gaver af ældre bøger, der allerede var approberet, skuldet anmeldes til godkendelse. Den eneste undtagelse er de akademiske disputater, der ifølge universitetsfundatsen skulle forevises dekanen.¹¹⁾

En speciel anledning til at Generalkirkeinspektionskollegiet har sendt dette brev til politimesteren, har ikke kunnet konstateres, men den 23.9. 1738 har kollegiet holdt et møde. Her er blandt andet forskellige teologiske bøgers trykning blevet drøftet f.eks. at direktøren for det kongelige bogtrykkeri J. J. Høpfner havde meddelt at han havde til hensigt at „oplegge C4 Bibel in Folio med Sindbilleder hvoraf han sender det første Ark til Prøve.“ Han beder om „at hans Forehavende maatte understøttes og i kirkerne som behøve en stor Bibel, denne introduceres“. Kollegiet resolverer, at den ikke vil kunne indføres i Kirkerne, fordi en anden skal trykkes, og hvis han alligevel vil udgive den, må træsnittene, „som unyttige og iblant betenkelige“, udelukkes. Høpfner har åbenbart opgivet at trykke bibelen, en folioudgave fra disse år er i al fald ikke bevaret. Den af kollegiet omtalte er heller ikke blevet til noget, kommissionen, der i 1739 blev nedsat for at udarbejde en ny bibeloversættelse, fik aldrig opgaven fuldført.¹²⁾ På mødet er det også blevet „delibereret hvormed Censura Theologia kunde faciliteres“, og det er blevet besluttet at indstille til kongen, at dekanatet „maatte blive ambulatorisk“, og at censors navn ikke skulle trykkes, men hans censur indgives til fakultetet og opbevares der, mens der på bogen blot skulle sættes „imprimatur, in fidem protocollis Facultatis“. Kongen har fulgt denne indstilling, som det fremgår af et reskript af 10.10.1738.¹³⁾ Drøftelserne på dette møde må formodes at have affødt brevet til politimesteren, selvom det ikke nævnes under forhandlingerne.

De syv bogtrykkere med kongelig og universitetsbogtrykker J. J. Høpfner i spidsen har således i politikammeret skrevet under på at forelægge kollegiet alt, hvad de ville trykke.

En af byens bogtrykkere har dog ikke været tilstede, bestyreren af Vajsenhusets trykkeri, G. F. Kisel, der forestod dette trykkeri i årene 1737-57. De bøger, som Vajsenhuset lod trykke skulle ifølge dets instruks af 21.7. 1727 censureres af Missionskollegiet.¹⁴⁾ Af denne grund har det åbenbart ikke været anset for nødvendigt at indkalde dets bogtrykker, der jo, fordi han kun administrerede trykkeriet, ikke kunne holdes ansvarlig for det, der blev trykt. Ganske vist var de bøger, der udsendtes fra Vajsenhusets bogtrykkeri, blot få år tidligere blevet anklaget for vranglærdomme og kætteri af ortodoksiens forkæmper,¹⁵⁾ men pietismen var i mellemtiden kommet til magten, og desuden var såvel Holstein som Hojer medlem af Vajsenhusets direktion. Udover bibler og katekismer var det f.eks.

oversættelser af værker af pietister som Spener og Francke, der udgik fra Vajsenhusets presse. Trykkeriets virksomhed karakteriseres af Nyerup på følgende måde: „Da Geheimeraad J. L. von Holstein, som var Præsæs for disse to Gudfrygtighedsinstitutioner, tillige var Præsæs for Videnskaberne Selskab, gav den Omstændighed anledning til, at foruden det asketiske Tøj, de Catechismusser af Luther, Pontoppidan og Saxtorph i 100000 Tal, det Oplag af Guds Ord paa Grønlandsk og Lappisk o.s.v. slumpede dette Trykkerie også til at levere nogle reelle og store videnskabelige Verker, saadanne som Molleri Cimbria Litterata 3 Tomer i folio, Slanges Christian IVdes Historie, og Nordens Voyage, hver 2 Tomer i folio, Videnskabernes Selskabs Skrifter I-XIIte Del 1745-1779 i Qvart“.¹⁶⁾

Vajsenhuset har dog ikke været ene om at trykke „det asketiske Tøj“. Luthers lille katekismus findes i perioden 1728-1740 også i udgaver trykt hos J. C. Groth, E. H. Berling, Ove Lynov og Niels Hanson Møller, altså fire af de bogtrykkere, der måtte give møde hos politimesteren. Bogtrykkerne har naturligvis også trykt andet end katekismer. Således har såvel universitetets 2. bogtrykker Ove Lynov som A. H. Godiche i 1738 trykt Kingos salmebog, og „Første-Femte Prøve af de efter Invitation forfærdigede Psalmer“, Kbh. 1738-40, er trykt hos J. J. Høpffner. Derimod synes madam Wielandt, enke efter bogtrykkeren Joachim Wielandt, ikke at have trykt religiøse eller teologiske bøger i noget større omfang. I modsætning til de øvrige bogtrykkere, hvis navne igen og igen optræder, støder man ikke på teologiske bøger fra hendes presse i disse år. Det skyldes muligvis, at hun ikke har været i stand til at bringe trykkeriet på fode igen efter mandens død. Wielandts trykkeri¹⁷⁾ var nemlig som så mange andres blevet flammernes bytte ved branden i 1728, og han var blevet aldeles ruineret. Ved en ihærdig indsats lykkedes det ham imidlertid kort før sin død at blive direktør for det kongelige og universitetsbogtrykkeriet i 1729, og samme år erhvervede han sig forskellige privilegier heriblandt en tyveårig eneret for sig, sin hustru og sine arvinger på trykning og salg af en række gudelige bøger og romaner. Efter hans død måtte enken, Inger Vindekilde, afgive direktørbestillingen for det kongelige og universitetsbogtrykkeriet til J. J. Høpffner. Derimod beholdt hun avisprivilegiet, indtil hun i 1748 solgte det til E. H. Berling. Hun sad i trange kår med store gældsforpligtelser, og det er sandsynligvis derfor, hun ikke har trykt nogen af de gudelige bøger, som hun havde eneret til at trykke. Således er Ped. Zachariæson Nackskovs „Den reene evangeliske Religions Artickler“, trykt 1735 hos E. H. Berling, og de øvrige er ikke optrykt i disse år, eller optryk er i hvert tilfælde ikke bevaret.

At bogtrykkerne ikke har indordnet sig under censurbestemmelserne og har tilladt sig at udgive bøger „uden forudgående Tilladelse“, som det hævdes i brevet, kan der næppe være tvivl om. Eksempelvis mangler den trykte approbation i „Troens og Helliggiørelsens salige, søde og lette Vey“, trykt i 1738 hos E. H. Berling. Det samme er tilfældet med 1736-udgaven af Sophie Bilde Anders Datters, „De Udvaldes uforgængelige Krone i Himmelen“, der er trykt hos A. H. Godiche, som i 1755 blev universitetets 2. bogtrykker efter Ove Lynov. I 1739-udgaven af samme bønnebog, denne gang trykt hos J. C. Groth, mangler også den trykte approbation, så noget tyder på, at bogtrykker Groth alligevel ikke har gjort, som han skulle. Johan Christian Groth, der virker som bogtrykker mellem 1730 og 1740, får iøvrigt af Nyerup det skudsmål, at de værker der udgik fra hans presse, gør „fra den typografiske Side betragtede en saare maadelig Figur, og høre blandt de sletteste i dette Aarhundrede“. ¹⁸⁾

At bogtrykkerne på den anden side ikke altid har været så uefterrettelige, fremgår af et par breve, som E. H. Berling i foråret 1739 har sendt kollegiet, med anmodning om tilladelse til at trykke nogle teologiske bøger. ¹⁹⁾ I det ene, dateret 12.1.1739, henviser han udtrykkeligt til reskriptet, som bogtrykkerne har fået forelæst i politikammeret, samtidig med at han beder om tilladelse til at udgive Johan Arndts „Sande Christendom“ og en „beqvem Haand-Bibel“. Han har nemlig gennem sin „Correspondence med de i disse Rigers Provincer boende Bogbindere og andre deslige med Bøger handlende Personer“ bragt i „Erfaring, at i Hans Kongl. Majestæts Lande, hvor det danske Sprog allmindeligen bruges, ytrer sig ikke liden Mangel paa Bibeler og den aanderige Johan Arndts saa kaldede Sande Christendom.“ Samtidig beder han om tilladelse til at trykke „Provst Brodersens aandelige Psalmer“, som han har fået opfordring til at trykke. Af Generalkirkeinspektionskollegiets forhandlingsprotokol fra denne tid fremgår det ikke, at hans andragende har været drøftet. Arndts Sande Christendom er i 1739 trykt i Vajsenhusets trykkeri, hvilket tyder på, at Berlings anmodning ikke er blevet imødekommet. Med hensyn til Hånd-bibelen er det sandsynligvis gået ham som Høpfner. Han har fået at vide, at en anden var under udgivelse. Fra 1740 foreligger således en oktav-udgave trykt i Vajsenhuset. Det tredje værk, som Berling beder om tilladelse til at trykke, provst Brodersens aandelige Psalmer, må være Brorsons „Troens rare Klenodie i nogle aandelige Sange forestillet“, som udkom i 1739 med M.Wøldikes imprimatur, bekostet af „Frantz Christian Mumme, Boghandleren paa Børsen“, men uden bogtrykkerangivelse. Når Berling skriver, at salmerne tilforn er trykt i Flensborg, hentydes der antagelig til Brorsons små salme-

hefter, hvoraf nogle udkom i Tønder. Disse hefter er, som bekendt, grundstammen i „Troens rare Klenodie“. Ellers må der være tale om en nu ukendt og ikke bevaret Flensborg-udgave af „Troens rare Klenodie“.

Det andet brev fra Berling indeholder såvel et andragende som en underdanig rykker. Han beder om tilladelse til at trykke „En Troende Siæls Trøst imod Dødens Skræk“ af Charles Drelincourt med M.Wøldikes „Samtykke til Trykken“, dateret 7.2.1739. Samtidig rykker han i yderste underdanighed for svar med hensyn til Friderich Werners „En Christens rette og ubedragelige Vey til Himmelen“, som året før er blevet censureret af Wøldike. Disse to skrifter må han have fået tilladelse til at trykke. Det første af franskmanden Charles Drelincourt har han allerede trykt i 1739. Det har en dedikation dateret 10.8.1739 fra oversætteren Frantz Vogelius, kapellan i Frederikshald til Peder Hersleb. Det andet af Friderich Werner, hvorpå han venter „gunstig Resolution“, findes bevaret i en udgave fra 1746 med M.Wøldikes imprimatur uden årsangivelse. Berling må have fået tilladelsen til at trykke det engang inden 1743. I hans forlagskatalog fra dette år anføres nemlig, at det er „under Pressen“, og i forlagskataloget fra 1746 oplyses det, at værket er „under Pressen, og bliver henimod Michaeli færdig og sælges med et Kobberstykke for 5 Mrk“. ²⁰⁾

Det kunne imidlertid se ud til, at det er begyndt at knibe for Generalkirkeinspektionskollegiet med at bestride alle de sager og andragender, der strømmede ind. Strengheden i censuren har derfor næppe været ret længe, og det har nok ikke været helt så galt, som Holberg antyder, når han hævder, at „den litterære Virksomhed i høj grad lider under den strenge Bogcensur, som gør at der ikke udkommer andet end hvad der er slapt, selvudslettende, krybende, kraftløst, aandsførtærende og oldingagtigt“, og „det Imprimatur som man plejer at sætte foran i Bøger har omtrent samme Betydning som hvis Censor vilde sige: „Denne Bog indeholder ikke andet end Gas, Banaliteter og Ting der er sagt saa mange Gange før at det er til at brække sig over“. ²¹⁾

NOTER

(1) Om Generalkirkeinspektionskollegiet, se: L. N. Helveg: Den danske Kirkes Historie efter Reformationen II, 1883, s. 55f.; E. Holm: Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse II, 1894, s. 635f.; Den danske Kirkes Historie V, 1951, s. 172f.; P. G. Lindhardt: General-Kirke-Inspektions-Kollegiet, i: Kirken og Tiden, 1937, s. 278f.; og E. Reitzel-Nielsen: Nogle bidrag til Generalkirkeinspektionskollegiets historie, i: Kirkehist. Saml. 7. rk. 5. bd. 1963-65, s. 498f.

(2) Patent af 1.10.1737, optrykt i: Forordninger og Aabne Breve fra 1737 til 1741, s. 100f.; og instruksen af 15.11.1737 optrykt i H. F. Rørdam: Historiske Saml. og Studier IV, 1902, s. 222f. – (3) Theologisk Bibliothek V, 1813, s. 148; Den danske Kirkes Historie V, 1951, s. 174; E. Holm: Danmark-Norges Historie II, 1894, s. 636; Den danske Kirkes Historie V, 1951, s. 174; jfr. P. G. Lindhardt: General-Kirke-Inspektions-Kollegiet, i anf. værk. – (4) Den danske Kirkes Historie V, 1951, s. 176. – (5) E. Reitzel-Nielsen anf. værk, s. 498f., s. 494 og 548. – (6) Reskript af 21.11.1742, se: J. Wandall: Samling af kongelige Forordninger, ang. Geistligheden i Danmark II, 1784, s. 181f. – (7) Ny kgl. Saml. 737c, fol. – (8) RA: Generalkirkeinspektionskollegiet. Protokollerede indkomne sager 1737-38, brev. nr. 237. – (9) C. Nyrop: Den danske Boghandels Historie I, 1870, s. 278. – (10) RA: Generalkirkeinspektionskollegiet. Hovedprotokol 1737-1742, jfr. General-Kirkeinspektions-Kollegiets ældste Forhandlinger, ved H. F. Rørdam, i: Kirkehist. Saml. 4. rk. 3. bd., 1893-95, s. 510. – (11) J. L. Rohmann: Udsigt over Trykkefrihedens Historie i Danmark, 1841, s. 10. – (12) Aage Bentzen: Indledning til Det gamle Testamente, 1941, s. 411; jfr. Den danske Kirkes Historie V, 1951, s. 187. – (13) Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge IV, 1, 1730-1939, udg. v. L. Fogtman, 1788, s. 617. – (14) L. Fogtman: Samling af alle gieldende Forordninger, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve . . . , der angaae Religionen, Geistligheden, Kirker, Skoler, Hospitaler og Fattige, samt Bøger og Almanakker, 1784, s. 786. Missionskollegiet oprettedes i 1714. – (15) Den danske Kirkes Historie V, 1951, s. 138-39; jfr. J. Lundbye: Kirkekampen i Danmark 1730-46, 1947, s. 56-57. – (16) R. Nyerup: Bidrag til de Kjøbenhavnske Bogtrykkeriers Historie, i: Læsendes Aarbog for 1800, 1801, s. 60. – (17) Om J. Wielandt, se: P. M. Stolpe: Dagspressen i Danmark III, s. 32f; og C. Nyrop: Den danske Boghandels Historie I, 1870, s. 266-72, og II, s. 258f.

(18) Nyerup: anf. værk s. 68. – (19) Generalkirkeinspektionskollegiet, 1737-53 upro- tokollerede Breve og diverse Dokumenter. – (20) Fortegnelse Paa de Bøger og Skrifter, som udi Ernst Henrich Berlings Bogtrykkerie hidindtil paa egen Bekostning ere op- lagde og trykte. Kbh. 1743, nr. 28 i oktav; Fortegnelse Paa De Bøger og Piccer, som hidindtil udi Ernst Henrich Berlings Bogtrykkerie, deels paa egen Bekostning ere op- lagte og trykte og deels af andre udi Commission givne . . . Kbh. 1746. Om Berling, se iøvrigt: Henry Hellssen: Foregangsmanden Ernst Henrich Berling, 1958. – (21) L. Holberg, Tredie Brev til en højvelbaaren Herre, i: Værker i tolv bind, under re- daktion af F. J. Billeskov Jansen, bind 12, 1971, s. 218.